

ПЕРШІ СПОЖИВЧІ ТОВАРИСТВА В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (II ПОЛ. XIX СТ.)

Доповідь присвячено виникненню споживчої кооперації в Правобережній Україні в II пол. XIX ст. Означене питання частково висвітлено в низькі праць сучасних дослідників [1; 2], проте потребує більш детального розгляду.

Кооперативний рух у Правобережній Україні почався наприкінці 60-х рр. XIX ст. із появою споживчих товариств. Споживча кооперація виникла в несприятливих економічних та соціальних умовах. Засновниками об'єднань стали інтелігенти, студенти, великі землевласники. Для цих категорій населення не було економічного імпульсу в створенні споживчих кооперативів, оскільки вони практично не мали проблем із постачанням товарів. Для селянства на той час це також не було актуальним, оскільки його господарство ще залишалося натуральним.

Поштовхом для появи кооперації стали ідеологічні фактори. У 60-х роках, в епоху великих реформ, кооперативні ідеї зацікавили людей з активною громадською позицією. Тому протягом першого періоду споживчі кооперативи були переважно міськими, де зосереджувалися демократичні кола населення. Їх приваблювали не стільки господарські справи, скільки спільна ідея, вища за класові інтереси. Дехто виступав за створення товариств, убаचाючи в цьому ознаку ліберальних поглядів [3, с. 64]. Більшість кооперативів, створених цими ентузіастами, зазнала невдач.

Яскравою ілюстрацією зазначеного вище була історія Київського споживчого товариства – найпершого кооперативу Правобережжя, який відкрився в жовтні 1868 р. До нього входили визначні українські діячі, учасники Київської «Старої громади», студенти Київського університету [4, арк. 14 зв.].

Київське споживче товариство почало торгівлю в квітні 1869 р., налагодило зв'язки зі споживчими товариствами Одеси, Борзни, Єлисаветграда, Керчі. На початку 1870 р. у кооперативі нарахувалося 373 члени, капітал становив 8722 руб. Водночас, воно мало недоліки, характерні для кооперативних установ того періоду. Наприклад, товариство виникло, так би мовити, кулуарно: про його відкриття не оголосили широкому колу міщан. Дізнавшись про кооператив із чуток, кияни виявили жвавий інтерес, прагнули вступити до нього, просили відкрити нові відділення. Проте інформації про об'єднання було обмаль, що справляло враження його замкнутості [4, арк. 260].

Серед членів кооперативу панувало нерозуміння кооперативних принципів. До товариства входило багато заможних членів, які не потребували допомоги в забезпеченні товаром і вбачали в кооперативі засіб збагачення. Крупні пайщики не були покупцями крамниці, при вступі дехто з них заявляв: «Та я, може, і купувати не буду, а вкладаю гроші як акцію». Статут товариства будувався таким чином, що найбільше вигоди в кооперативі мали не ті, хто збільшував обіги товариства, купуючи товари, а багаті вкладники. Побачивши цю несправедливість, кооператори вирішили змінити умови статуту. У відповідь невдоволені багатії почали виходити з кооперативу, позбавляючи його тим самим значних капіталів [4, арк. 72, 228].

Зовнішні обставини також були несприятливими. Товариству доводилося закупувати крам у приватних торгівців, які, обурені появою кооперативу,

навмисно продавали йому товар за високим цінами. Тому частина краму в кооперативній крамниці була неякісною або дорожчою, ніж у приватних магазинах [4, арк. 227].

Усі зазначені фактори врешті-решт призвели до закриття товариства [4, арк. 85].

Другим споживчим кооперативом Правобережжя (після Київського), стало відкрите 1869 р. у м. Балті Подільської губернії товариство «Вигода» [4, арк. 18 зв.] – перший кооператив на Поділлі.

Загалом у складі перших міських кооперативів можна виділити три категорії членів: 1) молоді ентузіасти, засліплені перспективами кооперації; 2) люди, які бачили в ній лише засіб легкого збагачення; 3) найчисельнішу групу складали члени, які йшли в кооперативи з інтересу до новизни, щоб, не обтяжуючи себе, узяти участь у громадській справі, тобто сплатити данину моді. Попри всю полярність поглядів, спільною для всіх категорій була відсутність навичок у громадських справах [5, с. 14]. Тому навіть діяльність палких захисників кооперативної ідеї не давала великих результатів. Так, у 1882 р. волинський губернатор зазначав, що споживчі товариства губернії в більшості випадків не мали успіхів, навіть заможне та інтелігентське товариство м. Житомира, створене в жовтні 1881 р., зазнавало збитків [6, арк. 1-1 зв.].

У 90-х рр XIX ст. почалася нова хвиля споживчої кооперації. Тоді внаслідок погіршення економічної ситуації уряд та місцева влада почали прихильніше ставитися до товариських об'єднань, заохочувати їх появу. У 1893-94 рр. на Поділлі утворилося більше 20 споживчих кооперативів. Ці установи не можна було назвати товариствами в повному сенсі слова, оскільки вони не мали класичних ознак кооперативу. Це були своєрідні товариські крамниці. Наприклад, 1893 р. під опікою мирового посередника Шульднера в Літинському повіті утворилося 5 таких крамниць. Вони відкрилися на кошти громади (відрахувань доходів з оренди громадських будівель, шинків, млинів тощо). Чистий прибуток від їньої діяльності використовувався на потреби громади за вказівкою мирового посередника [7, с. 65], прикажчики обиралися на сільському сході й складали присягу. На допомогу їм громада обирала 6-12 уповноважених.

За прикладом Шульднера, мировий посередник П. І. Окулов наступного року організував 22 такі крамниці в Могилівському повіті. Він намагався створити при них гуртові склади [8, с. 11].

На жаль, 24 товариські крамниці згодом припинили свою діяльність (зокрема, після смерті П. І. Окулова). Основною причиною було те, що ці так звані кооперативи, насаджувані зверху, так і не перетворилися на самодіяльні.

Цікавими є випадки створення перших кооперативів на Волині: траплялося, що рішення про це приймали шляхом проголошення присудів. Наприклад, у присуді Дубенського волосного сходу в січні 1897 р. селяни звернулися до мирового посередника з проханням відкрити споживче товариство. До присуду вони додали рукописний статут майбутнього об'єднання. Постанова про його затвердження була прийнята в березні 1898 р. на з'їзді мирових посередників. Проте товариству не судилося відкритися: його ініціатори виїхали з Дубенського повіту, і селяни відмовилися від цієї ідеї [9, арк. 2-2 зв., 23, 24 зв.]. Траплялися випадки створення своєрідних спеціалізованих товариств у складі заможних міщан (дворян, лікарів, чиновників та ін.). Так, 1895 р. у містечку Слауті Ізяславського повіту Волинської губернії відкрито споживче товариство для постачання м'ясних продуктів. Засновники, не обізнані з кооперативною справою, не подали статут товариства на затвердження, тому невдовзі об'єднання було закрито [10, арк. 1, 2-2 зв., 4, 7].

Розвитку споживчої кооперації сприяло прийняття в 1897 р. Типового статуту споживчих товариств. Усе більше їх почало виникати не тільки в містах чи

містечках, а й при цукро заводах, у великих селах. Засновниками подовжували виступати чиновники, інтелігенція, службовці, поміщики, проте серед членів траплялося більше селянства.

Окрему увагу варто звернути на робітничі кооперативи, які перебували в залежності від адміністрацій підприємств. Такі товариства не викликали інтересу серед робітників або породжували вороже ставлення: робітники дивилися на них як на спробу їх пограбувати. Так, у 1894 р. службовці цукро заводу с. Кожанка Васильківського повіту на Київщині вирішили створити споживче товариство. Однак робітники згадали про крамницю, що діяла за ініціативою адміністрації підприємства у 1890 р.: у ній працівникам доводилося купувати товари з зарплати в борг, який згодом керівництво вираховувало з платні. Навчені гірким досвідом, робітники відреагували негативно на нову ініціативу [11, арк. 48].

Найбільш залежними від керівництва були залізничні споживчі товариства. Існував Типовий проект статуту залізничних товариств, згідно з яким метою діяльності кооперативу проголошувалося тільки забезпечення товарами. Про покращення матеріального й морального становища (як у типовому статуті 1897 р.) тут мова не йшла. Товариства були замкнутими, оскільки право на членство в них мали лише працівники залізниці [12, с. 51-52]. Ось один із яскравих прикладів такого кооперативу. У 1887 р. було подано клопотання про відкриття споживчого товариства Київських Південно-Західних залізниць. Воно мало функціонувати на кошти службовців, робітників та майстрів станції Київ. Організацію крамниці й управління, за статутом, мало провадити правління Південно-Західних залізниць під наглядом місцевої поліції [13, арк. 8, 15].

Отже, кооперативний рух на Правобережжі розпочався в кінці 60-рр. XIX ст. із виникненням споживчих товариств. Їх поява зумовлювалася не стільки економічними причинами (які на той час іще не сформувалися), скільки ідеологічними. Це призводило до того, що кооперативи найчастіше були нежиттєздатними й проіснували не довго.

Література:

1. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1928 рр.) / В.І. Марочко. – К.: Kots Publishing, 1995. – 224 с.
2. Фареній І. А. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX століття.: автореф. дис... д-ра наук: 07. 00. 01 / І. А. Фареній; НАН України, Інститут історії України. – К., 2009. – 378 с.
3. Витанович І. Історія українського кооперативного руху: Із праць історично-філософської секції НТШ / І. Витанович. – Н.-Й., 1964. – 624 с.
4. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського – Ф. 290. – № 134. – 30 рр. XX ст. – 260 арк.
5. Піснячевський Д. Від капіталізму до кооперативізму / Д. Піснячевський. – Париж, 1945. – 128 с.
6. Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 442. – Оп. 535. – Спр. 327. – 1882. – 3 арк.
7. Аліман М. В. Історія споживчої кооперації на Україні. Підручник для студентів кооперативних вузів / М. В. Аліман, С. Г. Бабенко, С. Д. Гелей та ін. – Львів: Укоопспілка, Львівська комерційна академія, 1996. – 383 с.

8. Ворников В. Из истории и теории Подольской потребительской кооперации (к вопросу об условиях организации потребительных обществ и их объединений) // В. Ворников. - Экономическая жизнь Подолии. – 1914. – № 14. – С. 10-24.
9. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 703. – Спр. 250. – 1904. – 25 арк.
10. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 626. – Спр. 212. – 1896. – 7 арк.
11. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 544. – Спр. 253. – 1891-1895. – 49 арк.
12. Балабанов Н. История рабочей кооперации в России / Н. Балабанов. – М.: Экономическая жизнь, 1925. – 266с.
13. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп 540. – Спр. 19. – 1887-1888. – 18 арк.